

Tomasz Prusiński

Skale wolności osobistej : teoretyczne podstawy oraz konstrukcja i wstępna walidacja kwestionariusza PKW

Studia Psychologica nr 14 (1), 27-49

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ PRUSIŃSKI¹

Instytut Psychologii

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

**SKALE WOLNOŚCI OSOBISTEJ
TEORETYCZNE PODSTAWY ORAZ KONSTRUKCJA
I WSTĘPNA WALIDACJA KWESTIONARIUSZA PKW**

Streszczenie

Badania empiryczne nad zjawiskiem wolności w psychologii mają skomplikowaną historię. Wolność jest pojęciem trudnym do zdefiniowania w psychologii, a proces operacjonalizacji pojęcia napotyka sporo problemów. Artykuł prezentuje narzędzie do badania zjawiska wolności: kwestionariusz *Prywatnych koncepcji wolności*. Inspiracją teoretyczną dla narzędzia jest podejście fenomenologiczno-kontekstowe Mudyńia i Westcotta. Skonstruowany kwestionariusz PKW, który jest pierwszym tak obszernym narzędziem eksplorującym przestrzeń zjawiska wolności, charakteryzuje się dobrymi właściwościami psychometrycznymi, zarówno w zakresie rzetelności, jak i trafności.

Słowa kluczowe: wolność, podejście fenomenologiczno-kontekstowe, kwestionariusz PKW, walidacja narzędzia

**The scales of personal freedom. Theoretical foundation, structure
and initial validation of the PKW questionnaire**

Abstract

Empirical research on the phenomenon of freedom in psychology have complicated history. Freedom is a subject hard to define in psychology and operationalization of this notion faces with many difficulties. This article presents the tool which is regarded as the base for the exploration of the concept of freedom: the questionnaire *Private Conceptions of Freedom*. The phenomenological-contextual approach, established by Mudyń and Westcott, was the groundwork to construct this questionnaire. The psychometric evaluation of the questionnaire *Private Conceptions of Freedom*, both in terms of reliability and validity, was satisfactory.

¹ Adres do korespondencji: tomasz.prusinski@op.pl

Key words: freedom, phenomenological-contextual approach, questionnaire *PCF*, psychometric evaluation

WOLNOŚĆ – PODSTAWOWE ZAGADNIENIA OGRANICZAJĄCE SWOBODĘ BADANIA

Wolność stanowi ważne pojęcie względem życia społecznego i indywidualnego człowieka, zwłaszcza w odniesieniu do relacji jednostki z innymi. Problematyka wolności od pewnego czasu pojawia się w badaniach psychologów z krajów zachodnich oraz naukowców zza oceanu (Pink, 2007; Baer, Kaufman, Baumeister, 2008), jednak w badaniach polskich psychologów i socjologów jest to nadal temat trudny, więc niepodjęmowany lub traktowany fragmentarycznie.

Rozwój badań nad problematyką wolności był funkcją dwóch trudności, z jakimi psychologia, jako nauka empiryczna musiała sobie poradzić.

Pierwsza trudność związana była ze znaczeniem pojęcia wolności, które miało charakter rozmyty i nieostry (Pawłowski, 1986). Jako takie zostało przeniesione do psychologii. Kiedy zatem badacz – psycholog starał się wyprowadzić definicję wolności, nadać jej jednoznaczny, ostateczny sens, bo tylko przez takie działania, czyli definiowanie i zoperacjonalizowanie, mógł uchwycić przedmiot swoich badań empirycznych, okazywało się, że stawał przed nie lada wyzwaniem (Kopińska, 2008).

Zanim pojęcie wolności zaczęło występować w literaturze psychologicznej, problematyka z nim związana miała już za sobą długą historię i wielorakie zakotwiczenie w europejskiej kulturze. Tym samym wolność jest typowym pojęciem interdyscyplinarnym, które niezależnie od płaszczyzny psychologicznej, już wcześniej ujmowano w aspekcie: moralnym, religijnym, politycznym, prawnym, ekonomicznym i socjologicznym (Mudyń, 1998). Co więcej, tkanka życia społecznego jest ciągle żywa, a zatem wpisane w nią pojęcie wolności ulegało i ulega systematycznym redefinicjom, niekwestionowanej ewolucji, nasycając się coraz to innymi treściami, często wzajemnie wykluczającymi się, i jest używane w coraz to nowych kontekstach.

Owa ogólność, antynomiczność pojęcia, wielość tradycji i kontekstów jego użycia spowodowała, że czyniąc przedmiotem badań psychologicznych pojęcie wolności, wraz z różnorodnością jego kształtów, wprowadzono do psychologii trudny do usunięcia zamęt pojęciowy. Wolność nie należy do repertuaru pojęć, mających w psychologii jedno, wyraźnie sprecyzowane, powszechnie akceptowalne znaczenie. Owa wieloznaczność pojęcia wolności sprawia, iż w psychologii tak samo trudno jest posłużyć się z góry przyjętą definicją, która mogłaby stanowić punkt odniesienia dla dalszych teoretycznych refleksji i badań, co stworzyć nową, niezależną i pozbawioną bagażu nadznaczenia, który ciąży na dotychczas wypracowanych.

Druga trudność to kwestia obecności paradygmatu w psychologii. Spory, które pojawiały się od początku istnienia psychologii jako dyscypliny naukowej, w naturalny sposób przekładały się na decyzje dotyczące podejmowania problematyki określonych obszarów zjawisk. Założenia pozanaukowej, metateoretycznej, najczęściej filozoficznej natury nie są neutralne poznawczo i wpływają na sposób uprawiania nauki, ukierunkowują na specyficzne, jasno określone dobieranie metody do swoiście konceptualizowanego przedmiotu (Straś-Romanowska, 1995; Gałdowa, 2000; Trzópek, 2003; Trzópek, 2006; Prusiński, 2012).

PRZEGLĄD NIEKTÓRYCH KONCEPCJI TEORETYCZNYCH WOLNOŚCI

Badania dotyczące jednego z aspektów wolności znajdujemy w neobehawioralnym podejściu Rottera (1990), gdzie pytanie o wolność migruje w stronę poczucia sprawstwa, czyli zgeneralizowanego przekonania, że posiadamy lub nie wpływ na własne życie. Rotter dokonuje generalizacji, że cała wiedza podmiotu, warunkująca skłonność lub jej brak do podejmowania działań, jest uogólnionym przekonaniem o kontroli wewnętrznej nad otoczeniem lub zewnętrznej kontroli znajdującej się poza nim, od której on również zależy.

Również psychologia poznawcza zajęła się pojęciem wolności. Konceptje wolności istniejące w tej dziedzinie nie są jednak monolitem. Z uwagi na opozycję behawioryzmu i nurtów psychodynamicznych, wobec których kształtowały się jako trzecia droga (Stachowski, 2007), są różnorodnymi odpowiedziami. Pozostają alternatywami propozycjami, nie zawsze zgodnymi. Godnymi uwagi są dwa podejścia: blok koncepcji atrybucji i koncepcja reaktancji Brehma, które można odnaleźć w tym nurcie psychologii.

Pojęcie wolności spostrzeganej (*perceived freedom*), które bardziej wskazuje na istnienie poczucia swobody niż realnego fenomenu wolności, pojawia się w koncepcji przypisywania, która była wynikiem badań nad tzw. percepcją społeczną, definiowaną jako proces atrybucji (Fosterling, 2005). Zgodnie z centralnym pojęciem tej teorii, pojęciem atrybucji, ludzie przypisują sobie, jak również innym jednostkom, określone motywy, emocje i zamiary, opierając się na zbiorze dostępnych i przetwarzanych w obrębie swojego umysłu informacji. W ramach tego podejścia próbowano ustalić, w jakich okolicznościach i pod jakimi warunkami jesteśmy skłonni przypisywać sobie lub innym swobodę wyboru (*freedom of choice*), a w jakich sytuacjach tego nie czynimy. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych powstało wiele nieskomplikowanych koncepcji teoretycznych, które traktowały to pytanie jako istotne i udzielały na nie odpowiedzi.

Znajdujemy więc koncepcje wolności Steinera (1970), który wskazuje dwa aspekty spostrzeganej wolności: *outcome freedom* i *decision freedom*. Ta pierwsza jest tzw. dostępnością wyniku, czyli spostrzeganiem własnych możliwości efektywnego działania, postrzegania swobody dostępu do celu. Ta druga wolność nazywana jest swobodą decyzji (wolnością przed podjęciem decyzji), czyli poczuciem niezależności wyboru działania wobec ograniczających warunków zewnętrznych.

Pośród koncepcji atrybucji istotne są również wyniki prac eksperymentalnych Kruglanskiego i Cohena (1973), gdzie decydującym wyznacznikiem spostrzegania wolności jest to, w jakim stopniu podjęcie decyzji jest zgodne z jej subiektywnymi potrzebami i zamysłami. Im większa istnieje zgodność między podejmowaną decyzją a preferencjami osoby działającej, tym większy poziom swobody przypisze ona swoim zachowaniom lub, jeśli dotyczy to sytuacji innych osób, tym więcej poczucia swobody przypisze innym jako obserwator.

Wolność zatem, jeśli przesuniemy punkt ciężkości na subiektywną strukturę odczuć, to robienie tego, co aktualnie się chce. Albowiem atrybucja wolności pojawia się w wyniku zgodności działań podejmowanych z potrzebami i pragnieniami działającego podmiotu. Swoboda jest tym większa, im lepiej podmiot różnicuje brane

pod uwagę alternatywy postępowania, dzięki czemu wybiera taką, która jest zgodna z jego przekonaniem. Rozszerzeniem badań nad atrybucją wolności były badania eksperymentalne i wynikające z nich podejście Kofty (1977, 1983, 1991), który nawiązując do Kruglanskiego, przyjmuje, że ważnym źródłem informacji, pozwalającym na wnioskowanie o wolności, jest wiedza obserwatora na temat rodzaju działania wybranego przez podmiot oraz stosunku tego zachowania do sił oddziałujących na jednostkę w momencie dokonywania wyboru.

Koncepcje atrybucji stanowiły istotny głos w budowaniu psychologicznych koncepcji dotyczących problematyki wolności, aczkolwiek głos niewystarczający. Nazywano je nurtami psychologii oczywistości (Fosterling, 2005). Nie tylko w odpowiedzi dotyczące wolności angażowały na ogół zdroworozsądkowe mechanizmy działania jednostki. Teorie te koncentrowały swoją uwagę na tym, jak przeciętny człowiek tworzy sobie uzasadnienia i wyjaśnienia zdarzeń, które mają miejsce. Ten zarzut u niektórych autorów szedł odrobinę dalej (Fosterling, 2005). Podkreślali oni, że teorie atrybucji, stawiając na pierwszym miejscu sposoby wyjaśnień z poziomu „nawnej jednostki”, wypełniają swoje koncepcje niezaskakującymi faktami i bezspornymi obserwacjami. Pola badań atrybucyjnych dotyczą zwykłych okoliczności życia codziennego, unikając zjawisk, które mogłyby mieć miejsce jedynie w niezwykłych warunkach eksperymentu, na wyselekcjonowanych grupach osób badanych.

Koncepcje atrybucyjne bardziej dotyczyły poczucia swobody niż wolności. Zakładano również istnienie jednego wymiaru przyczynowości funkcjonującej w umyśle ludzkim. Wymiaru, od którego uzależniano kształtowanie się procesów wolicjonalnych, które zresztą w kapitalnej większości teorii przyjmowały niezróżnicowany kształt wyboru spośród większego bądź mniejszego spektrum możliwości dostępnych ludzkiej percepcji w danym momencie.

W nurcie poznawczym pytanie o wolność postawił również Brehm i jego zespół (Brehm, Simon & Greenberg, 1995). Uczynił z wolności uniwersalny stan warunkujący inne ludzkie dążenia. Stawiane jest tu generalne pytanie o to, jakie mogą być następstwa sytuacji, w której wolność człowieka jest ograniczana. Koncepcja reaktancji dotyczy w głównej mierze psychologicznych konsekwencji oddziaływań odbieranych przez jednostkę jako zagrożenie bądź naruszenie jej wolności osobistej. Zgodnie z założeniami reaktancji jednostka zna zakres swoich potrzeb i dysponuje wiedzą praktyczną, ale również teoretyczną, gdyż nie wszystko była w stanie przez swoje dotychczasowe życie sprawdzić w praktyce. Dzięki wiedzy teoretycznej wie jednak, jakimi działaniami można doprowadzić do realizacji każdej z tych potrzeb. A zatem wolność jest tu zredukowana do dysponowania określonym zakresem swobody zachowania. W tym wymiarze do koncepcji Brehma zbliża się wspomniana wcześniej koncepcja Kruglanskiego, niemniej jednak Brehm skupia się na konsekwencjach ograniczenia wolności. Reaktancja pojawia się wówczas, gdy ktoś lub coś z zewnątrz ogranicza lub zagraża naszej wolności.

Reaktancja jest zatem jednym z mechanizmów przywracania poczucia sprawstwa w życiu człowieka. Jest to mechanizm naturalny, który przejawia się zachowaniami buntu i ataku na źródło ograniczeń. Krytycy teorii reaktancji podkreślają, że wolność, utożsamiana ze swobodą wyboru, staje się w tej teorii narzędziem realizacji ważniejszej potrzeby kontroli lub do poziomu poczucia kontroli jest spro-

wadzana. Wolność, stanowiąca sedno ludzkiej motywacji, jest tu identyfikowana z oczekiwaniem wywierania wpływu na świat, sprawowaniem kontroli nad biegiem zdarzeń. Brehm w swej teorii przesunął punkt ciężkości z pytania o istotę i znaczenie pojęcia wolności dla człowieka w stronę psychologicznych konsekwencji ograniczania swobody, a pośrednio poczucia kontroli.

Ważnym głosem w dyskusji na temat wolności, a przy tym głosem wyrastającym z neobehawiorystycznej teorii uczenia się jest propozycja Bandury (2007). Teoria społecznego uczenia się. Bandura, proponując podejście interakcyjne, silnie podkreślając wzajemne oddziaływanie na siebie podmiotu i otoczenia, określając tę interakcję mianem wzajemnego determinizmu oraz uwypuklając w podmiocie pewne istotne jego atrybuty, tchnął nowego ducha w wywodzącą się z behawioryzmu teorię uczenia się.

Podmiot u Bandury traktowany tu jest jako: istota aktywna, albowiem zdolna do intencjonalności, a co za tym idzie, mająca zdolność do wchodzenia w działania; istota przewidująca, a więc określająca i rozumiejąca konsekwencje obranego kierunku działania; istota dokonująca samoregulacji, zatem korygująca swoje zachowania w oparciu o następstwa działań, czyli kary i nagrody ze strony innych, jak również kary i nagrody, których źródłem jest sam podmiot]. I w końcu, podmiot traktowany jest jako istota refleksyjna, a zatem posiadająca zdolność do refleksji nad samym sobą (Gasiul, 2012).

Bandura, polemizując z monokausalnymi koncepcjami umiejscawiającymi przyczyny ludzkich działań bądź w samej jednostce, bądź w jej otoczeniu, proponuje zupełnie inną drogę. Przedstawia koncepcję wzajemnego zwrotnego determinizmu. Stawiając kwestię ludzkiej wolności, rozumie ją jako kontrolę działania, którą dysponuje sam człowiek bądź czynniki, na które podmiot nie ma wpływu. Wbrew Skinnerowskiemu behawioryzmowi, nie uważa on wolności za złudzenie. Nie utożsamia jej również z brakiem zewnętrznych ograniczeń. Wolność w koncepcji Bandury to ilość dostępnych możliwości działania i możliwość realizacji każdej z nich. Tak rozumiana jest czymś realnym, chociaż niekoniecznie stałym i niezbywalnym atrybutem ludzkiego istnienia. Jest stopniowalna i uwarunkowana, niewątpliwie ograniczana przez innych jak i autocenzurowana (Bandura, 2007). Ważne jest to, że dla Bandury wolność jest pewną rzeczywistością społeczną, a jej obecność jest poddyktowana znaczeniem, jakie jej poszczególne jednostki nadają. Oznacza również istnienie pewnej liczby możliwości, które są ludziom dostępne i z których mają prawo skorzystać. Bandura wskazuje jednak na przekonanie, że im więcej alternatyw do wyboru ma człowiek, tym powinien być bardziej wolny.

Można znaleźć wiele interesujących prac o wolności, porządkujących problematykę według własnych kryteriów. W każdym z takich przypadków mamy jednak cały czas do czynienia z mniej lub bardziej rozbudowanymi koncepcjami niewielkiego zasięgu, opartymi na mniej lub bardziej sprecyzowanym katalogu cech uznawanych w danym przypadku za istotne. Dotychczas istniejące koncepcje dotyczące wolności przedstawiają się jak obrazy w kalejdoskopie. Prezentują świat empiryczny różnorodnie, niemniej jednak nie są do siebie przystawalne, częstokroć nie odnoszą się do siebie. Często poza jakąkolwiek możliwością staje się uzgodnienie ze sobą poszczególnych stanowisk.

Brakuje szerokich, intradyscyplinarnych badań empirycznych w psychologii, które, bazując na dotychczasowych osiągnięciach, postawiłyby pytanie o wolność szeroko, pozwoliłoby to na swobodne, eksploracyjne potraktowanie tematyki wolności. Brakuje badań, które uwzględniając wymóg empiryczności badań naukowych (Mele, 2008), nie rezygnowałyby przy tym z posługiwania się kategoriami wprowadzonymi przez różne paradygmaty obecne w psychologii, zarówno psychologię fundowaną przez nurty naturalistyczne, przyrodnicze, jak również nurty psychologii akcentującej kategorii fenomenologiczno-egzystencjalne (Straś-Romanowska, 1995; Gałdowa, 2000; Trzópek, 2006).

W ostatnich dwóch dekadach pojawiły się próby dogłębnej analizy zjawiska wolności. Podejście, które realizowało badania empiryczne dotyczące wolności nazwać można fenomenologiczno-kontekstowym. Stanowisko to realizowane jest przez dwóch psychologów, Westcotta i Mudynia. Ten ostatni rozwinął metodę fenomenologiczno-kontekstową na gruncie polskiej psychologii. Autor niniejszego artykułu jest umiarkowanym zwolennikiem tego podejścia i dał temu wyraz w jednym ze swoich artykułów (Prusiński, 2011). Obecnie w podejściu tym zostaną wskazane te jego elementy, które stanowią podstawy teoretyczne dla przygotowanego narzędzia badawczego, któremu w przeważającej części poświęcony został ten artykuł.

Autorzy tego podejścia, dbając o warsztat metodologiczny i przeprowadzając szereg badań empirycznych, akcentują raczej holistyczne niż analityczne, raczej jakościowe niż ilościowe podejście do badania człowieka i przejawów jego podmiotowości. Główne badania, jakie napotkać można w tym podejściu, dotyczą doświadczenia wolności w naturalnych sytuacjach życiowych. W tym sposobie konceptualizowania wolności zwykło mówić się o doświadczaniu wolności, wolności doświadczanej przez konkretnego człowieka (*experienced freedom*) (Westcott, 1988; Mudyń, 2004). Mudyń podkreśla również, że podejmowane działania lub ich brak, tj. sposoby reagowania na różne sytuacje wynikają po części z naszych zazwyczaj niezwerbalizowanych przekonań, z naszych „ukrytych koncepcji rzeczywistości”. Niektóre z tych przekonań dotyczą wolności (Mudyń, 2004).

Z psychologicznego punktu widzenia, ważne jest poznanie tych „milczących poglądów” na temat wolności, albowiem to od sposobu rozumienia „natury” wolności, od „prywatnej koncepcji wolności” zależy interpretowanie sytuacji i zachowań innych ludzi jako nienaruszających bądź naruszających wolność osobistą lub zagrażających własnej autonomii, wywołując bierny opór, sprzeciw, bunt.

Obaj badacze silnie podkreślają, że wolność jest subiektywnym doświadczeniem człowieka i, jeśli chcemy coś o tym zjawisku trafnie orzekać, należy to czynić poprzez badania tych subiektywnych przeżyć i „prywatnych koncepcji wolności”. Dla Westcotta i Mudynia wolność to wielowymiarowy atrybut człowieka, który jest nośnikiem wielu treści występujących w częstokroć rozbudowanym kontekście. Dla Mudynia potoczne intuicje, że wolność posiada pozytywne konotacje (wolność pozytywna), wydają się być potrzebne w badaniu tego fenomenu, jednak należy założyć, że wolność traktujemy wyłącznie jako przeżycie lub dyspozycję subiektywnego podmiotu, rezygnując tym samym z normatywnej drogi definiowania wolności (Mudyń, 1997).

Uwagę zwraca zwłaszcza owa kontekstualność, która – jak podkreśla Mudyń – narzuca pewien imperatyw uwzględniania całokształtu zdarzeń do których podmiot się ustosunkowuje. Wyrwanie z kontekstu powoduje, że wolność staje się „tylko słowem, hasłem, abstrakcją. I jak każda abstrakcja – gdy przestajemy ją hipostazować – okazuje się rodzajem fikcji i językowym śladem zapomnianego skrótu myślowego” (Mudyń, 1997, s. 105-106). Mudyń wskazuje, że przypisywanie realności istnienia fenomenowi wolności może odbywać się jedynie przy uwzględnieniu okoliczności jego występowania.

Należy jednak podkreślić, że dotychczasowe badania Mudynia, dotyczące problemu wolności, koncentrowały się przede wszystkim na relacjach interpersonalnych. Badania, jakie przeprowadził na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, dotyczą m.in. kwestii: *W jakich okolicznościach interpersonalnych ludzie czują się wolni?* Badania te, które miały charakter bardziej eksploracyjny niż weryfikacyjny, stały się podstawą do wykonania kolejnych badań, weryfikujących otrzymane w pierwszym podejściu uogólnienia w postaci prywatnych koncepcji wolności.

Westcott (1988) podkreśla zaś, że istnieje możliwość zidentyfikowania określonej liczby koncepcji wolności, na tyle obszernych i uwzględniających kontekst doświadczenia, że możliwe jest przypisanie do nich konkretnych ludzkich doświadczeń. Oczywiście na pewnym poziomie generalizacji pewne detale są gubione, a unikalne cechy przypisane jednostkowemu doświadczeniu poświęcić należy w imię ustalenia pewnych powszechności i uogólnień. W podejściu tym zauważyć można zatem próby godzenia ujęcia kontekstu, w jakim wolność jest uobecnianą, co może być powodem nadmiernego rozróżnienia tych warunków z potrzebą ich systematyzowania.

Z badań eksploracyjnych, jakie przeprowadził Westcott (1988, 1994), zarysowuje się pewien kształt wolności. Ludzka wolność definiowana jest przez pryzmat braku różnorodnego nacisku, obowiązku, odpowiedzialności, procedur, kontroli, nadzoru, jak również pojawia się w kontekście istniejących możliwości zaangażowania się w upragnione aktywności, kiedy człowiek wykonuje pełen zaangażowania określone czynności. Westcott podkreśla także, że ludzie czują się wolni w okolicznościach autoekspresji, wewnętrznego poczucia bezpieczeństwa, braku niepewności, ograniczeń, zaangażowania, wyzwania.

Podejście to wskazuje, że można podejmować próby szerokiego, metodycznego badania fenomenu wolności w psychologii. Podmiot wobec własnej wolności posiada system osobistych znaczeń, ukształtowany w toku dotychczasowych jego biografii. Strukturę sensów, które wolności nadaje. Wolność to metakonstrukt, posiadający złożone i niehomogeniczne znaczenie, wynikające z nagromadzenia poważnej ilości dotychczasowego doświadczenia. Znaczenie, które można przypisać do wielu treści.

Podejście fenomenologiczno-kontekstowe, z uwagi na budowane dopiero zręby metody badań, dużo miejsca poświęca na liczne uwagi dotyczące konstruowania kwestionariuszy, instrukcji i poleceń, sposobu formułowania pytań do ewentualnych wywiadów. Nakazuje też dokonywać odróżniania poczucia i doświadczenia wolności od normatywnych lub spekulatywnych wzorców definiowania tego zjawiska.

KONCEPCJE WOLNOŚCI – WYNIKI ANALIZ TEORETYCZNYCH

Przyjmując za podstawę założenia podejścia fenomenologiczno-kontekstualnego, zdecydowano się na przygotowanie narzędzia demarkującego osobistą wolność. Przedtem należało jednak odszukać możliwie największą ilość prywatnych koncepcji wolności, które następnie mogłyby stanowić podstawę do stworzenia narzędzia badawczego. Nie chciano jednak ograniczać się do relacji interpersonalnych, w których, co podkreślał Mudyń, najbardziej uwidocznia się zjawisko wolności, lecz zbadać zjawisko wolności szeroko, docierając do większości płaszczyzn ludzkiej aktywności i działań wolicjonalnych.

Zgodnie z założeniem akcentującym wagę dotarcia w psychologicznym poznanu do świata osobistych sensów, penetrując możliwie najszerszej cały zbiór ludzkiej wiedzy i doświadczenia, różne płaszczyzny życia człowieka, poczynając od wiedzy naukowej poprzez wiedzę zdroworozsądkową, a kończąc na wiedzy artystyczno-literackiej, zebrano możliwie najbardziej reprezentatywny przegląd deskrypcji wolności. Określono wstępny zestaw koncepcji, definicji cząstkowych, ale również często intuicyjnych przekonań, czym jest wolność.

Wobec uzyskanego wstępnie zróżnicowania, dokonano odpowiedniego uporządkowania otrzymanych w ten sposób wymiarów wolności, aby z jednej strony przygotować najbardziej reprezentatywny i wyczerpujący zestaw do bezpośredniego umieszczenia w narzędziu badawczym – kwestionariuszu *Prywatnych koncepcji wolności* (PKW), żeby nie pozostawić nieobecną żadnej znaczącej koncepcji wolności, z drugiej zaś, przygotować zbiór rozłączny, aby żaden wymiar wolności nie pojawił się w kwestionariuszu więcej niż jeden raz.

W wyniku analiz teoretycznych uzyskano 36 odrębnych koncepcji wolności. Zaznaczyć należy, że wyodrębnione koncepcje wolności stanowią wynik wnioskowania dokonanego na bazie przeglądu teorii filozoficznych, psychologicznych i socjologicznych oraz literatury pięknej dotyczącej przedmiotu wolności. Poniżej, w tabeli 1 zostaje przedstawiona próbka całego zestawu koncepcji wolności wraz z wylistowaniem charakterystycznych treści koncepcji.

Tabela 1

Wybrane koncepcje wolności uwzględnione w kwestionariuszu PKW

Nazwa koncepcji wolności	Zakres treściowy koncepcji
Agnostyczna koncepcja wolności	To koncepcja, nie tyle istnieniu wolności przecząca, co wolność odrzucająca jako kwestię nierozstrzygalną. Człowiek w zdecydowanej większości okoliczności i zdarzeń ma problem z wyraźnym określeniem wolności. Skłonny jest pytanie o posiadanie lub nieposiadanie wolności zawiesić, jako należące do kwestii niedających się potwierdzić.
Elitarna koncepcja wolności	Koncepcja ta ściśle wyraża przekonanie, że wolność jest dobrem wyższym i nie każdemu przynależy możliwość korzystania z zasobów, jakie to dobro daje. Tylko nieliczna, tym samym uprzywilejowana grupa ludzi, ma możliwość korzystania z wolności, z uwagi na swoje umiejscowienie w stratyfikacji społecznej, limitującej dostęp do określonych wartości, określających obszar jednostkowej potencjalności.

Wolność jako realizacja potrzeby prywatności	Ta koncepcja wolności wskazuje na istnienie potrzeby prywatności. Człowiek odczuwa potrzebę posiadania przestrzeni, do których nie mają dostępu inni ludzie. To ograniczenie dostępu może dotyczyć określonych sfer życia, ale może być również delimitacją temporalną. Człowiek potrzebuje czasowej nieobecności innych w swoim życiu. Wolność ma umożliwiać realizację prywatności, ma zapewniać określony wymiar intymności wobec faktu permanentnego społecznienia człowieka i ciągłej obecności innych w jego życiu.
Wolność jako maksymalizacja ilości możliwych wyborów	To koncepcja, która wskazuje wyłącznie na ilościowy aspekt wolności rozumianej jako możliwość wyboru aktywności. Nie rozważa się tu jakościowego aspektu wolności, jej zakresu i treści. Istotą poczucia wolności człowieka stanowi suma sytuacji, w których dysponuje on wolnym wyborem.
Wolność jako spontaniczność	Koncepcja ta wskazuje, że warunkiem istnienia autentycznej wolności jest spontaniczność. Realizacja bowiem wolności w sposób spontaniczny, niezamierzony, w porywie chwili daje poczucie realności i naturalności zachowań, które nie mają charakteru przesądzonego, dopóki sam człowiek nie wyrazi chęci ich zainicjowania. Ten aspekt wolności kładzie nacisk na dynamizm realizacji ludzkich potencjalności. Im wyższą dynamicznością i spontanicznością charakteryzuje się ludzka aktywność, tym wyższy stopień wolności można jej przypisać.

KWESTIONARIUSZ PRYWATNYCH KONCEPCJI WOLNOŚCI (PKW)

Każdą koncepcję wolności uwzględniono w kwestionariuszu PKW za pomocą dwóch pozycji testowych w postaci mniej obciążonych subiektywizmem pozycji zamkniętych (Hornowska, 2005). Pozycje testowe przygotowano jako twierdzenia w formacie skali Likerta. Całe narzędzie zawiera 72 itemy. Osoba badana określała stopień aprobaty treści twierdzenia, wybierając jedną z opcji odpowiedzi na skali pięciostopniowej. W konsekwencji rozważa się skale wolności (w nawiasie podano skrót skali, który będzie wykorzystywany dla wygody prezentowania niektórych późniejszych wyników badań):

1. Negacja wolności (NEG-ILUZ);
2. Wolność rywalizacji i walki (RYW-WAL);
3. Wolność agnostyczna (AGN);
4. Wolność afirmacyjna (AF);
5. Wolność konfliktogenna (KONFG);
6. Wolność utylitarno-pragmatyczna (UT-PRGM);
7. Wolność elitarna (ELT-SEL);
8. Wolność dionizyjsko-hedonistyczna (DION-HED);
9. Wolność – synonim władzy (WŁ);
10. Wolność prometejska (PROM);
11. Wolność transgresyjna (TRANG);
12. Wolność relatywizująca (REL);
13. Wolność ograniczona obecnością innych ludzi (OGR);
14. Wolność jako wartość egzystencjalna (EGZ);

15. Wolność biernej adaptacji (BER-ADP);
16. Wolność – synonim prywatności (PRW);
17. Wolność bez zobowiązań, pozbawiona odpowiedzialności (NODP);
18. Wolność odpowiedzialna (CODP);
19. Wolność afiliacyjna (AFL);
20. Wolność – synonim asertywności (ASR);
21. Wolność – synonim rewanżu i zemsty (REW-ZEM);
22. Wolność jako brak ograniczeń, wolność zewnętrzna (NOGR);
23. Wolność jako maksymalizacja ilości możliwych wyborów (MULTI);
24. Wolność jako umiejętność panowania nad sobą (PSOB);
25. Wolność jako normalny stan rzeczy (NOR-ZW);
26. Wolność jako skuteczność, wolność pozytywna (SKUT);
27. Wolność – synonim indywidualizacji (INDW);
28. Wolność akcentująca stan (STN);
29. Wolność akcentująca wartość zdobywania swobody, jako proces (WR-ZDB-SW);
30. Wolność – synonim spontaniczności (SPONT);
31. Wolność moralna, wymagająca (NB-WYM);
32. Wolność – synonim postępu (POST);
33. Wolność uczestnictwa w świecie cyfrowym (CYF);
34. Wolność wewnętrzna (DEC-WEW);
35. Zdobywanie wolności poprzez walkę ze światem (WAL-Ś);
36. Zdobywanie wolności poprzez poznawanie świata (POZ-Ś).

OCENA NARZĘDZIA PKW: ANALIZA JĘZYKOWA I TRAFNOŚĆ TREŚCIOWA

Przed przystąpieniem do badań ewaluujących narzędzie dokonano oceny jakości wygenerowanej puli pozycji testowych. O konsultację kwestionariusza jako narzędzia do badania wymienionych wyżej aspektów wolności poproszono dwóch znawców problematyki: prof. dr hab. Krzysztofa Mudynia, Kierownika Zakładu Badań Podstawowych w Psychologii Instytutu Psychologii Stosowanej UJ, współtwórcę i propagatora na gruncie polskiej psychologii fenomenologiczno-kontekstowej koncepcji wolności oraz mgr Annę Kwiatkowską, politologa i kulturoznawcę, zajmującą się problematyką wolności w kontekście życia społecznego i politycznego. Przy przygotowaniu kwestionariusza PKW inspirowano się także kwestionariuszem *Tezy o wolności* autorstwa Mudynia oraz tekstem jego autorstwa (2001).

Dokonano oceny zgodności treści poszczególnych pozycji testowych z przyjętymi wcześniej założeniami dotyczącymi natury badanej zmiennej. Oceniano wszystkie itemy pod kątem ich poprawności jako operacjonalizacji mierzonej cechy oraz sprawdzono, czy pozycje testowe reprezentują uniwersum zachowań, ważnych z punktu widzenia badanej zmiennej wolności.

Pozycje testowe przeanalizowano pod kątem ich poprawności gramatycznej, zrozumiałości, stosowanego słownictwa, długości, metaforyczności i konkretności. Zwrócono uwagę, aby żadna pozycja testowa nie była zbyt długa, aby została sformułowana w trybie oznajmującym oraz była napisana językiem dostosowanym do przeciętnych kompetencji językowych osób uczestniczących w badaniu (Hornow-

ska, 2005). Dogłębne analizy językowe pozwoliły na przeformułowanie lub odrzucenie części pozycji testowych.

W efekcie tych ocen, odrzucenia pozycji testowych źle sformułowanych językowo i nietrafnych treściowo, powstała zmodyfikowana pula 72 pozycji testowych, po dwie na każdy badany wymiar zmiennej wolności, które wykorzystano w budowie pierwszej wersji kwestionariusza PKW, jaką posłużono się w badaniach pilotażowych.

CHARAKTERYSTYKA BADANEJ PRÓBY

Podstawą sprawdzenia rzetelności i trafności narzędzia były wyniki 393 osób. Badaniem objęto grupę 300 kobiet i 93 mężczyzn. W badaniach brały udział osoby między 17 a 36 rokiem życia, średnia arytmetyczna wieku (M) wynosiła 20,91. Badanie przeprowadzone zostało w Warszawie i miastach do 100 tys. mieszkańców, m.in. Ciechanowie, Legionowie, w granicach województwa mazowieckiego. Próbę stanowiły osoby młode, ale dorosłe, zatem populację, dla której można będzie dokonać oszacowań wyników, stanowić będzie grupa młodych dorosłych kobiet i mężczyzn ze stołecznego województwa.

OCENA PSYCHOMETRYCZNA NARZĘDZIA PKW

Aby dokonać oceny trafności, na wynikach całej próby przeprowadzono analizę czynnikową. Analizy dokonano metodą głównych czynników z rotacją ortogonalną *Varimax* i nieortogonalną *Oblimin* (Aranowska, 1996). Analizę czynnikową wykonano oddzielnie dla kobiet i mężczyzn, albowiem zgodnie z wynikami uzyskanymi ze statystyki t-Studenta, zmienna płci różnicowała sposoby rozumienia wolności w badanej grupie.

U podstaw postępowania wyboru różnych rotacji leżało przekonanie, że skoro nie ma dotychczas teoretycznych założeń, które wskazywałyby na to, jaka grupa pytań mierzy jeden wymiar wolności, a proces konceptualizacji zmiennej wolności wstępnie wskazał na rozwiązanie 36 wymiarów, to analizę czynnikową należy wykonać w stosunkowo szerokim zakresie, aby odszukać interpretowalne czynniki zbudowane z wiązek pytań wchodzących w ich skład. Analiza czynnikowa, mająca formę eksploracyjnej, a więc procedury indukcyjnej, miała za zadanie sprawdzić na poziomie oceny trafności, czy faktycznie odtwarza się struktura niezależnych wymiarów wolności i czy narzędzie poprzez swoje pozycje nie bada homogenicznego konstruktów. Na poziomie merytorycznym analiza czynnikowa odegrała funkcję eksplorowania struktury danych i poszukiwania wiązek pozycji tworzących interpretowalne i optymalne nowe wymiary zmiennej rozumienia wolności (Aranowska, 1996).

Rozwiązanie z rotacją nieortogonalną *Oblimin* dla stopnia ukośności: $\Delta = 0$, $\Delta = 0,3$ i $\Delta = 0,4$, przy uwzględnieniu podziału na płeć, nie wykazało takiego układu ładunków przy każdym czynniku, który zobrazowałby możliwie największe zróżnicowanie, pozwalając na sensowną interpretację. Model czynników otrzymany z ukośnej rotacji *Oblimin* nie był czytelny, tzn. ewidentnie interpretowalny. Rotacja *Oblimin* zakłada korelację między czynnikami, wskazując na istnienie struktury czynnikowej wyższego rzędu. Taka struktura, zgodnie z założeniem teoretycznym uwzględnionym w procesie budowania kwestionariusza (Westcott, 1994; Mudyń,

2001), nie istnieje i nie powinna odtworzyć się w wynikach badań. Tym samym odrzucenie tego rozwiązania, jako nieróżnicującego wolności na różne wymiary i bezsensownego merytorycznie, przy uwzględnieniu kilku wartości parametru Δ skorelowania wyników, jest potwierdzeniem trafności kwestionariusza.

Na interpretowalną merytorycznie strukturę czynników wskazało rozwiązanie analizy czynnikowej z rotacją *Varimax*. Tym samym analiza ta została uwzględniona jako wiążąca zarówno w ocenie psychometrycznej kwestionariusza PKW, jak i w późniejszych analizach merytorycznych wyników otrzymanych w badaniach. Wyniki statystyk macierzy korelacji przedstawiają tabela 2 i 3.

Tabela 2

Statystyki macierzy korelacji dla kobiet

Statystyka macierzy	Wielkość
Miara KMO adekwatności doboru próby	0,774
Wyznacznik	3,81E-012

Tabela 3

Statystyki macierzy korelacji dla mężczyzn

Statystyka macierzy	Wielkość
Miara KMO adekwatności doboru próby	0,312
Wyznacznik	1,63E-027

Współczynniki testujące właściwości macierzy korelacji umożliwiły wykonanie analizy czynnikowej. Wartość wyznacznika korelacji zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn, jest zadowalająca. Miara KMO dla kobiet ma akceptowalną wartość 0,774. Miara KMO dla mężczyzn osiągnęła jedynie wartość 0,312, najprawdopodobniej jako efekt badania małej próby mężczyzn. Dla potwierdzenia przekonania, że wynik miary KMO, która w badaniach osiągnęła niską wartość, podyktowany jest wielkością próby, kwestionariusz PKW został przekazany innemu badaczowi, Pani Marcie Olszewskiej z Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, która przeprowadzając badania empiryczne zwiększyła liczebności mężczyzn do 143. Miara KMO uzyskała wyższą wartość, 0,576.

Kryterium Kaisera wskazało na rozwiązanie 22-czynnikowe u kobiet i 24-czynnikowe u mężczyzn. Cały model wyjaśnia odpowiednio u kobiet: 49,03% wariancji, zaś u mężczyzn: 67,59% wariancji. Macierz czynnikowa uzyskana po rotacji *Varimax* wykazała duże rozdrobienie czynników, ich udział w wyjaśnieniu zmienności konstruktów wolności posiada niewielkie, ale zbliżone do siebie wagi. Wyniki mają duże znaczenie dla oceny trafności kwestionariusza PKW. Otóż otrzymane wyniki potwierdzają, że kwestionariusz faktycznie bada różnorodne wymiary wolności. Po rotacji odtwarza się odpowiednio 22 i 24 zupełnie niezależne czynniki wolności, które wskazują na znaczeniowo odmienne aspekty wolności. Analiza potwierdza poprawność narzędzia w zakresie jego heterogeniczności. Uzyskana struktura czynnikowa podskal odpowiada założeniu twórcy narzędzia.

Końcowa liczba czynników jest mniejsza od tej, którą wyznaczyła analiza, albowiem do podjęcia ostatecznej decyzji dotyczącej ilości czynników uwzględniono również wartości rzetelności podskal kwestionariusza PKW i interpretowalność uzyskanych czynników. Analiza czynnikowa odtworzyła 11 sensownie interpretowalnych wymiarów wolności dla kobiet i 14 wymiarów wolności dla mężczyzn. Prezentowane poniżej wyniki analizy czynnikowej – macierz czynnikowa uzyskana po rotacji *Varimax* – dotyczy wyłącznie 11 czynników dla kobiet i 14 czynników dla mężczyzn. Tabela 4 i 5 zawiera pozycje testowe należące do poszczególnych czynników wraz z ładunkami.

Tabela 4

Macierz ładunków czynników rotowanych dla kobiet

Skrót pytania	Czynnik										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
NOGR_1	0,681										
NOGR_2	0,671										
DION-HED_1	0,627										
NODP_1	0,606										
SPONT_1	0,569										
MULTI_2	0,536										
NODP_2	0,527										
INDW_1	0,511										
UT-PRGM_1	0,476										
SPONT_2	0,475										
DION-HED_2	0,469										
WL_2	0,454										
SKUT_1	0,439										
MULTI_1	0,436										
UT-PRGM_2	0,395										
ASR_1	0,308										
TRANG_2		0,610									
TRANG_1		0,522									
ASR_2		0,503									
INDW_2		0,437									
POZ-Ś_2		0,392									
DEC-WEW_1		0,360									
PSOB_2			0,705								
PSOB_1			0,650								
CODP_1			0,382								
WR-ZDB-SW_2			0,355								
KONFG_1				0,690							
KONFG_2				0,677							

Skrót pytania	Czynnik													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
KONFG_2			0,491											
WŁ_2			0,425											
RYW-WAL_2			0,364											
SKUT_2				0,805										
TRANG_2				0,619										
PROM_1				0,431										
PROM_2				0,382										
SKUT_1				0,351										
WR-ZDB-SW_1					0,711									
WAL-Ś_1					0,670									
PRW_1					0,439									
RYW-WAL_1					0,396									
OGR_2						0,849								
OGR_1						0,757								
PSOB_2						0,385								
REW-ZEM_2							0,828							
REW-ZEM_1							0,825							
NOR-ZW_2								0,826						
NOR-ZW_1								0,812						
BER-ADP_2									0,711					
BER-ADP_1									0,548					
AGN_2									0,539					
PSOB_1									0,376					
PRW_2									0,357					
EGZ_1										0,714				
EGZ_2										0,645				
MULTI_2										0,524				
POZ-Ś_2										0,416				
REL_2											0,778			
REL_1											0,710			
CYF_1												0,761		
CYF_2												0,597		
NB-WYM_2													0,655	
NB-WYM_1													0,408	
NEG-ILUZ_1														0,798
NEG-ILUZ_2														0,453

Dane zgromadzone z badań empirycznych umożliwiły analizę rzetelności kwestionariusza i podskal PKW, wyodrębnionych w wyniku nowej analizy czynnikowej z rotacją *Varimax*, z uwzględnieniem zmiennej płci. Z uwagi na tradycję w pol-

skiej psychologii podawania wielkości miary α -Cronbacha i raczej ogólną jeszcze nieznaną współczynników generalizowalności, oceniając rzetelność własnego narzędzia, podaje się wartości α (zaznaczając, że q_1 i q_2 zawsze są od niej nieco niższe). Umożliwi to porównanie α dla podskal tego narzędzia z wartościami α innych podskal w innych narzędziach. Wartości współczynników α -Cronbacha dla podskal z uwzględnieniem płci zawiera tabela 6.

Tabela 6

Statystyka α -Cronbacha dla poszczególnych podskal wyodrębnionych z uwzględnieniem płci

Podskala	α -Cronbacha	Liczba pozycji
1 (K)	0,866	16
1 (M)	0,755	8
2 (K)	0,626	6
2 (M)	0,765	6
3 (K)	0,607	4
3 (M)	0,748	5
4 (K)	0,629	3
4 (M)	0,709	5
5 (K)	0,817	2
5 (M)	0,634	4
6 (K)	0,566	4
6 (M)	0,665	3
7 (K)	0,569	2
7 (M)	0,814	2
8 (K)	0,712	2
8 (M)	0,835	2
9 (K)	0,642	2
9 (M)	0,580	5
10 (K)	0,672	2
10 (M)	0,638	4
11 (K)	0,760	2
11 (M)	0,709	2
12 (M)	0,678	2
13 (M)	0,597	2
14 (M)	0,537	2

Rzetelność podskal dla kobiet okazała się dostatecznie wysoka w 11 podskalach, najniższy współczynnik α w tej grupie wyniósł 0,566, zaś najwyższy 0,866. Rzetelność podskal dla mężczyzn okazała się dostatecznie wysoka w 14 podskalach, najniższy współczynnik α w tej grupie wyniósł 0,537, zaś najwyższy 0,835. Reszta uzyska-

nych w analizie czynnikowej podskal uzyskała rzetelność poniżej 0,5, ich rzetelność jest niewystarczająca dla celów badawczych. Nie będą one dalej rozważane.

NOWE WYMIARY WOLNOŚCI KWESTIONARIUSZA PKW

Jak już wspomniano, na poziomie merytorycznym analiza czynnikowa odegrała funkcję eksplorowania struktury danych i poszukiwania wiązek pozycji tworzących interpretowalne i optymalne wymiary zmiennej rozumienia wolności kobiet i mężczyzn (Aranowska, 1996).

Interpretując uzyskane czynniki trudno o termin jednowyrazowy, który oddałby w całości otrzymany metakonstrukt. Poniżej przeprowadzono treściową interpretację otrzymanych wymiarów wolności. Poniższe nazwy są jedynie propozycjami autora.

Można stwierdzić, że w przypadku kobiet pierwszy czynnik to wolność negatywna z akcentowanym zmaksymalizowaniem hedonistycznej swobody unikania ograniczeń. Inaczej mówiąc, to *Wolność unikania restrykcji i skutecznego maksymalizowania przyjemności*.

Drugi czynnik to skala *Wolności twórczego samokierunkowania się*. Wymiar ten zwiera w sobie kilka elementów. Po pierwsze jednostka ma poczucie wewnątrzsterowności, aczkolwiek nie oznacza to, że jej ekspansja kieruje się wyłącznie na świat zewnętrzny. W tym rozumieniu wolność to busola pozwalająca wykraczać poza siebie i wybierać możliwe kierunki rozwoju. To również wolność egoistyczna, albowiem wartościująca o tyle samą wolność, o ile umożliwiała ona jednostce rozwijać wyłącznie siebie.

Trzeci czynnik to *Wolność osobistego ograniczania się*, która jest utożsamiana z odpowiedzialnym wysiłkiem w imię wyższych wartości i celów.

Czwarty czynnik to *Wolność konfrontacji i równowagi*, gdzie próba realizacji wolności wywołuje konflikt, którego zakończeniem jest właśnie wolność i uzyskanie upragnionego *status quo*.

Piąty czynnik to *Wolność uczestnictwa w świecie cyfrowym*. Internet i wirtualna rzeczywistość utożsamiane są przez młode kobiety z miejscem realizacji osobistej wolności. Zwracają tym samym uwagę, że to pole potężnej ludzkiej kreacji, niepoddające się jak dotąd jakiegokolwiek częściowej chociażby kontroli. W cyberprzestrzeni dokonuje się tworzenie alternatywnych światów, umożliwiających realizację ludzkich potencjalności, które nie mogłyby zaistnieć w świecie realnym. Cyberprzestrzeń stanowi zatem kolejne pole, w którym realizowana jest wolność w niewyobrażalnych dla badaczy formach i treściach.

Szósty czynnik to *Wolność etyczna społecznego zobowiązania*, gdzie podkreśla się, że wolność to zdolność wybierania między dobrem a złem (aspekt etyczny realizacji wolności), ale wybory te mają służyć zachowaniom prospołecznym, które człowiek realizuje, opanowując umiejętność autodeterminacji i rezygnując z osobistych potrzeb. W tym wymiarze powinności i obowiązki ograniczają wolność, a razem określają jej sens.

Siódmy czynnik to *Wolność ograniczona obecnością innych ludzi*. Kobiety wskazują na delimitację wolności, która w ich przekonaniu jest symetryczna: tak samo jak ja respektuję ograniczenie wolności za sprawą granic wyznaczonych przez ak-

tywność drugiego człowieka, tak ten drugi człowiek, będąc na tym samym poziomie strukturalnym co ja, musi zadość uczynić mojej postawie i również odpowiednio ograniczyć swoją wolność.

Ósmy czynnik to *Wolność jako normalny stan rzeczy*. Ten aspekt rozumienia wolności wskazuje na dwie płaszczyzny. Z jednej strony wolność jest obecna permanentnie jako atrybut człowieka, tym samym nie jest niczym nadzwyczajnym, z drugiej zaś strony, samo realizowanie wolności nie jest podstawą do pojawienia się żadnych skrajnych uczuć, ani uczucia zagrożenia, niebezpieczeństwa czy niepewności, ani uczuć radości czy zadowolenia. Wolność jest oczywistym faktem, który nie wywołuje nadmiernej reakcji emocjonalnej i nie jest też odczuwany jako uciążliwość. Wolność po prostu jest.

Dziewiąty czynnik to *Wolność relatywizująca*. W relatywizującej koncepcji wolności punkt ciężkości przesuwa się w stronę przekonania, że wolność nabiera kształtu tylko i wyłącznie w kontekście konkretnego osobistego doświadczenia człowieka, a przez to przyjmowane przez człowieka definicje wolności nie są zrozumiałe przez innych ludzi. Wolność nie jest niezmiennym oraz stałym i przesądzonym elementem życia. Wolność relatywizuje się – jej zakres jest funkcją konstrukcji człowieka, jego struktury charakteru i warunków społecznych w jakich żyje. Wolność jest względna, choć jej istnieniu nie sposób zaprzeczyć.

Dziesiąty czynnik to wolność traktowana jako synonim postępu. Znajdujemy tu przekonanie, że to dzięki wolności człowiek jest w stanie stawiać niepewne hipotezy dotyczące mechanizmów funkcjonowania świata fizycznego i społecznego oraz podejmować się prób ich weryfikacji. Z im bardziej otwartym i wolnym społeczeństwem mamy do czynienia, tym większa pewność, że proces postępu, rozumiany jako progres i rozwój w wielu dziedzinach, będzie stymulowany i zachowany.

Jedenasty czynnik to *Wolność – synonim rewanzu i zemsty*. Wolność traktowana jest jako narzędzie do wyrównania rachunków i krzywd doznanych ze strony innych ludzi. W swojej wolności jednostka dysponuje szerokim wachlarzem zachowań i postaw, które mogą zrealizować potrzebę zemsty za wyrządzone krzywdy i cierpienia.

Można stwierdzić, że w przypadku mężczyzn pierwszy czynnik jest budowany z identycznych, co w przypadku pierwszego czynnika dla kobiet, pytań pierwotnej puli opisujących zmienną wolności. Przy czym w czynniku mężczyzn wchodzi mniejsza niż w przypadku kobiet ilość pytań. Wolność jest tu połączeniem spontaniczności i nieskrępowania, które nie są oceniane i nie trzeba ponosić za nie odpowiedzialności. To skala *Wolności negatywnej*, wolności akcentującej potrzebę ucieczki od skrepowania, wysiłku, czyjejś ingerencji i ograniczeń. Jest to wolność unikania restrykcji. Pierwszy czynnik kobiet i pierwszy mężczyzn są sobie bardzo bliskie znaczeniowo.

Drugi czynnik u mężczyzn to *Wolność długiego dystansu*, w której ważnym aspektem jest wynik, rezultat, który funduje wolność. Ów wynik jest efektem długoterminowego pokonywania rzeczywistości współtworzonej i doświadczanej z innymi ludźmi, którzy są jej ważnym elementem.

Trzeci czynnik to *Wolność ekskluzywna mocy i znaczenia*. Rozumienie tego wymiaru wolności buduje z jednej strony poczucie wyjątkowości jednostki z uwagi na możliwość dostępu do wolności, z drugiej strony przekonanie, że wolność istnieje

w płaszczyźnie rywalizacji z innymi. Utworzony wymiar wolności ściśle koresponduje z przekonaniem, że wolność jest dobrem wyższym i nie każdemu przynależy prawo korzystania z możliwości, jakie to dobro daje. Dodatkowym aspektem tej wolności jest przekonanie, że należy o nią walczyć i rywalizować. Jest to konstrukt, który silnie akcentuje moc i władzę, jakie kojarzone są z posiadaniem wolności.

Czwarty czynnik to skala *Wolności skutecznego altruizmu*, która jest przede wszystkim połączeniem Wolności będącej synonimem skuteczności i Wolności prometejskiej. W płaszczyźnie treściowej tego wymiaru rozumienia wolności odnaleźć można dwa elementy. Po pierwsze, odnaleźć tu można potrzebę efektywnego doprowadzenia do zamierzonego rezultatu, obecność uczucia pewności podłożenia przyszłym inicjatywom i zamierzeniom. Po drugie, celem realizacji tej wolności jest pomoc drugiemu człowiekowi, szczególnie takiemu, który postawiony jest w sytuacjach granicznych. Całość wymiaru uzupełnia jedno z pytań wymiaru transgresyjnego wolności. Transgresja wskazuje na fakt, że człowiek, podejmując aktywność przełamuje ograniczenia codzienności, by realizować skuteczną pomoc innym ludziom.

Piąty czynnik to w przypadku mężczyzn skala *Wolności nieustannej emancypacji w kierunku prywatności*. W tym wymiarze wolności zawiera się przekonanie, że wolność istnieje wyłącznie w sytuacji pracy i wysiłku, który człowiek wkłada, by móc urzeczywistnić swoje możliwości. Wspomniana praca i wysiłek związane są również z walką i rywalizacją, jednak realizowane potrzeby związane są wyłącznie z potrzebą prywatności. Wolność zatem to prywatność, która wymaga nieustannego wysiłku tworzenia granic, za które nie mają dostępu inni ludzie (Binswanger, 1963).

Szósty czynnik można interpretować jako wolność podobną do wolności u kobiet z czynnika siódmego, odtwarzającego pierwotny wymiar wolności. To skala *Wolności ograniczonej obecnością innych ludzi*. Jediną różnicą jest trzecie pytanie w tym czynniku, sugerujące potrzebę panowania nad sobą i powściągnięcia się w realizowaniu wolności. Nie zmienia to jednak zasadniczo znaczenia tego czynnika w odniesieniu do podobnego czynnika w grupie kobiet. Będzie nazywany w ten sam sposób.

Siódmy czynnik to wolność rewanżu i zemsty. To skala pierwotnie uwzględniona w kwestionariuszu PKW. Wolność traktowana jest jako narzędzie do wyrównania przez człowieka rachunków i krzywd doznanych ze strony innych ludzi. W swojej wolności człowiek dysponuje szerokim wachlarzem zachowań i postaw, które mogą zrealizować chęć zemsty za wyrządzone krzywdy i cierpienia.

Osmy czynnik u mężczyzn to *Wolność jako normalny stan rzeczy*. Jest identycznym wymiarem wolności jak ósmy czynnik u kobiet.

Nowym wymiarem wolności jest czynnik dziewiąty, nazwany wymiarem *Wolności konserwatywnej*. W wolności tej akcentuje się kilka aspektów postawy zachawczej i wycofania. Po pierwsze, wolność jest tu rozumiana jako pełna i bezkrytyczna akceptacja aktualnych granic porządku własnego życia, których człowiek nie jest nawet współautorem. Człowiek ma wobec wolności nastawienie bierne, akceptuje istniejące *status quo*. Najdoskonalszą formą przejawiającą tę postawę jest uległość i pokora. Jest to postawa, gdzie karygodnym występkiem jest oczekiwać

więcej, niż zostało to wcześniej ustalone. Po drugie, w realizowaniu wolności istotne jest, aby człowiek nie oczekiwał zbyt dużo, panował nad swoimi rządami i popędami. Po trzecie, odnajdujemy w tym wymiarze formułę: „wolność mało mnie obchodzi, nie jestem nią zainteresowany”, wskazującą generalnie na niską wartość wolności, na obojętność wobec niej. Być może w tym rozumieniu wolności, samo pytanie o to, czym jest wolność, uzyskuje odpowiedź na granicy powątpiewania w rozstrzygalność kwestii wolności.

Dziesiąty czynnik to w przypadku mężczyzn skala *Wolności autotelicznej*. Bardzo wysokie wartości ładunków czynnikowych otrzymały w tym czynniku oba pytania wchodzące w skład pierwotnego wymiaru wolności jako wartości egzystencjalnej. Wolność umieszczana jest w spectrum wartości najważniejszych, które same w sobie są istotne, gdyż nadają sens ludzkiej egzystencji. Wolność ta absolutyzuje się, a szczególną cechą tego wymiaru jest potrzeba maksymalizacji ilości wyborów.

Pozostałe czynniki u mężczyzn odtworzyły skale wstępnie uwzględnione w kwestionariuszu PKW. I tak czynnik jedenasty to *Wolność relatywizująca*. Czynnik dwunasty to *Wolność uczestnictwa w świecie cyfrowym*. Czynnik trzynasty to *Wolność moralna, wymagająca*. Główny nacisk w tym ostatnim sposobie rozumienia wolności kładzie się na pytanie o moralną ocenę korzystania z wolności. Wolność to zdolność wybierania między dobrem a złem, umiejętność autodeterminacji z uwagi na wartości wyższe. Powinności i obowiązki ograniczają ją, a zarazem implikują jej istnienie.

I w końcu, czternasty czynnik, to *Negacja wolności*. Koncepcja ta zakłada, że prawdziwa wolność nie istnieje jako doświadczenie dane człowiekowi. W koncepcji wolność negującej manifestuje się przekonanie, że człowiek jest w całej swej aktywności życiowej określony i kontrolowany przez siły zewnętrzne. Człowiek jest tworem okoliczności. Choć żyje i zdarza się, że jest aktywny, to jak określa to Lipiec (1997), jest *dostojnym gapiem* lub pasywnym uczestnikiem, którego wielkość zaangażowania jest proporcjonalna do sił zewnętrznych, jakie go wyznaczają.

PODSUMOWANIE I DYSKUSJA

Przedstawiony w niniejszym artykule kwestionariusz *Prywatnych koncepcji wolności* cechuje się dobrymi właściwościami psychometrycznymi. Zwłaszcza wyniki analizy czynnikowej, która potwierdza poprawność narzędzia w zakresie jego heterogeniczności, wskazują, że kwestionariusz faktycznie bada różnorodne wymiary wolności. Po rotacji uzyskano duże zróżnicowanie, odpowiednio 22 dla kobiet i 24 dla mężczyzn zupełnie niezależnych czynników wolności, które wskazują na znaczeniowo odmienne wymiary wolności. Również rzetelność skal wolności okazała się dostatecznie wysoka – u kobiet 9 z 11 skal posiada współczynnik α wyższy od 0,6, w grupie mężczyzn na 14 skal, 8 posiada współczynnik α wyższy od 0,6. Pozostałe oscylują wokół wartości powyżej 0,54.

Istotną zmienną różnicującą skale sposobów rozumienia wolności, okazała się płeć. Z wyników analizy czynnikowej otrzymano tylko pięć identycznych skal wolności dla kobiet i mężczyzn. Reszta skal, 9 u mężczyzn i 6 u kobiet, istotnie różni się między obydwoma grupami. Co ważne, zarówno wstępne wyniki analizy czyn-

nikowej, jak i selekcja skal wskazuje, że wolność jest bardziej zróżnicowana u mężczyzn niż u kobiet. Powyższe wyniki są o tyle istotne, że w literaturze przedmiotu problem różnic w ujmowaniu wolności zależnie od płci nie pojawia się. Nawet obszernie badania Westcotta (1988) nie wskazują na fakt istnienia różnic w rozumieniu wolności z uwagi na zmienną płci.

Uzyskane wyniki badań potwierdziły założenie o wielowymiarowości zjawiska wolności i pozwoliły na wyodrębnienie różnych jej konstruktów, niejednokrotnie postulowanych przez badaczy tej problematyki. Poza definicjami cząstkowymi uzyskane szerokie hermeneutycznie rozumienia kluczowego pojęcia wskazują na okoliczności usytuowania go w psychicznej i społecznej przestrzeni życia człowieka. Potwierdza się tym samym założenie podejścia fenomenologiczno-kontekstowego Mudynia (1997) i Westcotta (1988), które wskazuje na udział kontekstu sytuacyjnego, w którym wolność jest usytuowana. W ujawnionych najważniejszych dymensjach rozumienia wolności pojawiają się przede wszystkim takie konteksty, jak: kwestie własnych umiejętności i zdolności, samodyscyplina, dążenie do osiągnięć, rozpoznawanie własnych ograniczeń, uznawanie własnej przestrzeni wpływów, zewnętrzne stymulacje, jakość kontaktów interpersonalnych, kwestia odpowiedzialności i zobowiązań.

Wyniki badań są interesujące poznawczo i wartościowe z punktu widzenia przybliżenia się poprzez skonstruowany kwestionariusz PKW do empirycznej weryfikacji sposobu konceptualizowania zjawiska wolności. Wolność wydaje się być meta-konstruktem, wielowymiarową zmienną, której nie można sprowadzić, co czyniły teorie atrybucji lub proponowała teoria reaktancji, do zgeneralizowanego przekonania, że jednostka posiada lub nie posiada wpływu na własne życie, nie jest także poczuciem określonego zakresu swobody czynności (Brehm, Simon & Greenberg, 1995). Po ilości wymiarów i zawartości znaczeniowej wnioskować można, w ilu różnych aspektach konstruowania jednostkowego życia wolność bierze udział.

Podkreślić należy, że skonstruowany kwestionariusz PKW, szeroko eksplorujący przestrzeń zjawiska wolności, zdaje się po części czynić zadość temu niedosytowi, jaki pozostawiają wspomniane podejścia redukcjonistyczne. Wydaje się jednak, że kwestionariusz PKW wymaga dalszych implementacji w badaniach psychologicznych na zróżnicowanych pod względem różnych zmiennych próbach badawczych, a omówione badania empiryczne, dokonały zasadniczo tylko wstępnej oceny przedstawionego kwestionariusza. Chociaż z wyników analizy czynnikowej uzyskano istotne zróżnicowanie znaczeniowe zjawiska wolności, to zastanawia fakt, dlaczego tyle wstępnie utworzonych na podstawie analiz teoretycznych wymiarów wolności nie znalazło się w końcowej puli jej skal. Być może jest to po części skutkiem pobranej do badania próby. W tym zakresie trudno postawić jednoznaczny wniosek. Warto zawiesić odpowiedź na pytanie: ile tych wymiarów można przypisać wolności, do momentu zakończenia następnych, badań weryfikacyjnych. Jeden z pierwszych kroków w tym zakresie został uczyniony, jest nim konstrukcja i badania pilotażowe kwestionariusza PKW.

BIBLIOGRAFIA

- Aranowska, E. (1996). *Metodologiczne problemy zastosowań modeli statystycznych w psychologii*. Warszawa: Studio 1.
- Baer, J., Kaufman, J. C., Baumeister, R. F. (2008). Introduction: Psychology and free will. W: J. Baer, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 3-9). New York: Oxford University Press.
- Bandura, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Binswanger, L. (1963). *Being-in-the-world: selected papers of Ludwig Binswanger*. New York, NY: Basic Books.
- Brehm, J., Simon, L., Greenberg, J. (1995). Trivialization: The forgotten mode of dissonance reduction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 247-260.
- Fosterling, F. (2005). *Atrybucje. Podstawowe teorie, badania i zastosowanie*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Gałdowa, A. (2000). *Powszechność i wyjątek*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Gasiul, H. (2012). *Psychologia osobowości*. Warszawa: Difin.
- Hornowska, E. (2005). *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka*. Warszawa: Scholar.
- Jarymowicz, M. (2008). *Psychologiczne podstawy podmiotowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kofta, M. (1977). Kontrola psychologiczna nad otoczeniem: ramy pojęciowe teorii. *Psychologia Wychowawcza*, 2, 150-167.
- Kofta, M. (1983). Wolność wyboru. W: X. Gliszczyńska (red.), *Człowiek jako podmiot życia społecznego* (s. 103-132). Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kofta, M. (1991). Poczucie kontroli, złudzenia na temat siebie, a adaptacja psychologiczna. W: M. Kofta, K. Szustrowa (red.), *Złudzenia, które pozwalają żyć* (s. 199-225). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kopińska, V. (2008). *Współczesna młodzież wobec problemu wolności*. Toruń: Aka-pit.
- Kruglanski, A. W., Cohen, M. (1973). Attributed freedom and personal causation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, 245-250.
- Lachowicz-Tabaczek, K. (2004). *Potoczne koncepcje świata i natury ludzkiej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lipiec, J. (1997). *Wolność i podmiotowość człowieka*. Kraków: Fall.
- Łukaszewski, W. (2003). *Wielkie pytania w psychologii*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Mele, A. R. (2008). Psychology and free will. A Commentary. W: J. Baer, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and free will* (s. 325-346). New York: Oxford University Press.
- Mudyń, K. (1997). O doświadczaniu wolności i zniewolenia w relacjach interpersonalnych. W: K. Mudyń (red.), *Zdarza się, że myślimy* (s. 105-119). Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.

- Mudyń, K. (1998). Wolność. W: W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii* (s. 976-982). Warszawa: Wydawnictwo Fundacja „Innowacja”.
- Mudyń, K. (2001). *Prywatne koncepcje wolności i ich psychologiczne konsekwencje*. Referat wygłoszony na 11 Europejskim Sympozjum Somatoterapii.
- Mudyń, K. (2004). O sposobach rozumienia osobistej wolności i odpowiedzialności. W: P. Piotrowski (red.), *Przemoc i marginalizacja. Patologie społecznego dyskursu* (s. 15-36). Warszawa: Żak.
- Obhi, S. S., Haggard, P. (2004). Free will and free won't. *American Scientist*, 92, 358-365.
- Pawłowski, T. (1986). *Tworzenie pojęć w naukach humanistycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pink, T. (2007). *The psychology of freedom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poznaniak, W. (2001). Wolność jako wartość w ujęciu różnych koncepcji psychologicznych. W: B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnik (red.), *Więziennictwo. Nowe wyzwania* (s. 37-47). Warszawa-Poznań-Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej.
- Prusinski, T. (2011). Fenomenologiczno-kontekstowe podejście do badania wolności w psychologii. *Studia Psychologica*, 11, 115-128.
- Prusiński, T. (2012). Problematyka wolności w dwóch paradygmatach psychologii: przyrodniczym i humanistycznym. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica*, 5, 112-127.
- Roediger, H. L., Goode, M. K., Zaromb, F. M. (2008). Free Will and the Control of Action. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister (red.), *Are we free? Psychology and Free Will* (s. 205-225). New York: Oxford University Press.
- Rotter, J. (1990). Internal versus external control of reinforcement. *American Psychologist*, 45, 489-493.
- Stachowski, R. (2007). *Historia współczesnej myśli psychologicznej: od Wundta do czasów najnowszych*. Warszawa: Scholar.
- Steiner, I. (1970). Perceived freedom. W: L. Berkowitz (red.), *Advances in experimental social psychology*. New York: Academic Press.
- Straś-Romanowska, M. (1995). Główne idee teoretyczne i metodologiczne psychologii personalistyczno-egzystencjalnej jako dyscypliny humanistycznej. W: M. Straś-Romanowska (red.), *Na tropach psychologii jako nauki humanistycznej* (s. 15-47). Warszawa-Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Trzópek, J. (2003). *Problem woli. Między antropologią filozoficzną a psychologią mechanizmów regulacyjnych*. Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”.
- Trzópek, J. (2006). *Filozofie psychologii. Naturalistyczne i antynaturalistyczne podstawy psychologii współczesnej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Wegner, D. M. (2003). The mind's best trick: How we experience conscious will. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 65-69.
- Westcott, M. (1988). *The psychology of human freedom*. New York: Springer-Verlag.
- Westcott, M. (1994). Freedom and civilization: When more is less. *Canadian Psychology*, 4, 159-166.